

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Матеріали підготовлено та надруковано Видавництвом «Грані» на замовлення Дніпропетровської міської ради

СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ КАТЕРИНОСЛАВА ЯК ГУБЕРНСЬКОГО ЦЕНТРУ

Проблема походження Катеринослава – Дніпропетровська знаходиться в полі зору дослідників, починаючи вже з першої половини XIX ст., і все ж тільки в останні десятиліття XX ст. вона стала об'єктом постійних наукових та політикоідеологічних дискусій. У літературі, присвяченій історії Катеринослава – Дніпропетровська, вже з XIX ст. утвердився і став майже загальновизнаним висновок про те, що місто виникло як принципово новий об'єкт стосовно існуючих наприкінці XVIII ст. декількох населених пунктів. Генеральна ідея «Начертания» – спорудження «ідеального» міста – центру управління колонізаційними процесами на Півдні імперії – відповідала вимогам часу, втілюючи європейські досягнення в галузі теорії містобудування й проблем міського розвитку доби Просвітництва. Ця ідея визначила вибір території й функції міста й обумовила його архітектурно-планувальне вирішення.

Наприкінці XVIII ст. Катеринослав замислювався як третя столиця Російської держави, економічний, адміністративний і культурний центр Новоросії. Вже у 1790-х рр. сформувалася система органів міського самоврядування Катеринослава, яка майже в незмінному вигляді функціонувала до 1870 р. Юридичною основою здійснення самоврядування міської громади в цей період була «Грамота на права и выгоды городам Российской империи», видана Катериною II 21 квітня 1785 р., яка проголошувала право міського самоврядування.

Громадяни міста поділялися на 6 категорій:

- 1) мешканці, що мали власність у місті;
- 2) купці всіх трьох гільдій;
- 3) ремісники;
- 4) іноземці та особи з інших регіонів Росії, зайняті у міській промисловості;
- 5) знатні громадяни, правники, вчителі та інші фахівці, художники та підприємці з майном понад 5 тис. крб.;
- 6) посадські люди, зайняті в промисловості та ремеслах.

Структура органів міського самоврядування складалася з таких установ: «собрание общества градского», загальна міська дума та шестигласна дума (за чисельністю категорій населення).

Формально «собрание общества градского» було органом, до якого входили всі мешканці, незалежно від категорії та майнового цензу; однак

реальним правом займати виборні посади користувалися особи віком понад 25 років та власники капіталів не нижче 5 тис. крб.

Загальна міська дума офіційно складалася з усіх мешканців, однак вибори до неї відбувалися не на загальному зібранні «градского общества», а за розрядами, на які воно поділялося.

Шестигласна дума складалася з міського голови та шести гласних від окремих категорій мешканців. Ця дума займалася конкретними справами й була найбільш ефективним органом самоврядування. У березні 1787 р. відбулися вибори до першої Новомосковської шестигласної думи (Новомосковськ – колишній Катеринослав I), першим міським головою став купець Іван Шевелєв. У 1791 р. цей орган був переведений до Катеринослава II, де утворилася також і загальна міська дума. Міськими головами Катеринослава II були купці Дмитро Горьїнов (1791, 1797, 1811 рр.), Петро Башмаков (1794 р.), Григорій Кустов (1796 р.) [1, 92-97]. Купецький стан відіграв особливу роль у становленні та функціонуванні органів самоврядування Катеринослава наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Посаду міського голови у цей період обіймали виключно купці. На рубежі XVIII-XIX ст. чисельність купців у місті була незначною (зокрема, у 1825 р. – 185 осіб), однак представники саме цієї соціальної верстви виявляли ініціативу у зверненнях до центральних органів влади з петиціями про насущні потреби розвитку міста. У ситуації, коли уряд не виділяв коштів на будівництво важливих об'єктів міської інфраструктури, купці фінансували заходи з власних коштів (наприклад, будівництво мосту через р. Дніпро та поштової станції) [2, 139-141].

Значною проблемою було недотримання законодавчих норм у галузі міського самоврядування, внаслідок якого створювалися перешкоди для діяльності відповідних органів та розвитку міста. Це викликало, зокрема, численні петиції мешканців до центральних адміністративних установ. Суспільні настрої (навіть певні засади соціокультурного ідентифікування) еліти новоствореного Катеринослава на початку XIX в. ілюструє прохання «О гербе городу Екатеринославу» на адресу міністра внутрішніх справ від 11 листопада 1804 р., виявлене у РДІА [3, 1-2]. Звернення підписали 23 особи, переважно купці – міський голова Петро Четвериков, колишні міські голови І. Шевелєв, Д. Горьїнов, С. Четвериков, інші «именитые граждане». Автори петиції нагадували, що 17 липня 1803 р. доправили імператору та міністру внутрішніх

справ чергове (!) прохання про дарування місту герба і привілеїв, однак «разрешения и поныне в сем самоважнейшем для здешних граждан предмете нет». В умовах провінціалізації міста питання про надання герба набувало особливого, символічного значення. Нарешті міський герб був затверджений 29 липня 1811 р. в такому вигляді: у блакитному полі вензель Катерини II з датою «1787», оточений дев'ятьма золотими зірками [4, т. XXXI, 821]. Композиція герба стала загальноновживаною й широко використовувалась в офіційних документах, періодичних виданнях, листівках, в усіх сферах міського життя аж до революційного катаклізму 1917 р.

НА ШЛЯХУ ДО МОДЕРНОГО МІСТА: РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ (XIX ст.)

Скасування кріпацтва у 1861 р. та низка буржуазних реформ 60-х – 70-х років XIX ст. спричинили глибокі соціально-економічні та культурні перетворення у житті міст. Модернізаційні реформи відбувалися в обстановці громадської активності. До громадського життя залучалися всі міські стани. Необхідність введення місцевого самоврядування була також обумовлена низкою економічних і соціальних причин. Занепад промисловості і торгівлі в перші пореформені роки, слабкість шляхів, погана організація продовольчої справи, фактична відсутність медичної допомоги, народна неписьменність потребували реорганізації місцевого управління.

За міською реформою 1870 р. на міське управління покладалась усі справи по веденню господарства. 1860-ті роки були роками піднесення і пожвавлення інтересу до громадських справ. Разом із багатьма реформами 60-х років почалась робота по підготовці міської реформи. 1862 року за розпорядженням міністра внутрішніх справ до міст, у тому числі й до Катеринослава, були надіслані запитання щодо покращання міського управління. Губернатор призначив особливу комісію для розробки пропозицій щодо реорганізації міського самоврядування. Комісія звернулася до міської думи з проханням про надання відомостей, необхідних для розробки програми [12, 79]. В особі Савельєва губернатор побачив людину, яка в бурхливі часи реформ може бути корисною для міської громади. Тому він доручив йому головування в комісії по підготовці пропозицій щодо покращання міського самоврядування.

За Жалуваною грамотою 1785 р. до міських станів належали купці, міщани, цехові з числа яких і обирались міська дума і магістрат. В той же час дворяни і чиновники, духовенство і військові, які також мешкали в місті, не відносились до міських станів і не мали своїх представників у міському управлінні. Вузько-становий характер міського представництва з одного боку, некультурність і відсталість ку-

печтва, в руках якого знаходилося міське господарство, з іншого боку були головними гальмами в здійсненні різних заходів, спрямованих на поліпшення міського благоустрою. Обрання дворянина міським головою відбулося вперше й було деяким порушенням існуючого положення, але, мабуть, так склалися обставини у місцевій громаді, що вибирати не прийшлося.

Активна діяльність Савельєва на посаді міського голови спричинила активну роботу міської думи, яка протягом багатьох попередніх років залишалась найнижчою адміністративною ланкою, підпорядковувалась губернатору і губернському правлінню. Тепер же призначались загальні збори міських обивателів, де обговорювались питання щодо благоустрою міста: про наведення порядку на бульварах, про права міської громади на землю Казенного саду, про роботи в місті, що проводились за розпорядженням думи тощо. Є дані, що тих, хто не приходив на збори за запрошенням думи, навіть штрафували на 50 коп. сріблом. А деякі з присутніх у засіданнях поводити себе досить галасливо, що не давало можливості добре обговорити й вирішити справи, запропоновані думою [14, №9, 25]. Готували засідання і писали ухвали завчасно гласні думи, яких налічувалося 4-5 осіб і які неспроможні були впоратися з усіма справами зростаючого міста. Життя міста організовувала міська громада – дума, магістрат, поліцейське управління. Кожні три роки купці і міщани обирали міського голову і гласних думи, засідателів судових палат, бургомістра, ратманів від християн і євреїв. Усі ці громадські посади, як правило, займали купці. Представники інших станів не брали участі в справах громади і навіть не запрошувались на наради, за винятком депутатів від дворян до квартирної комісії і для оцінки нерухомого майна. Хоча багато хто з них за своєю освітою і життєвим досвідом могли якнайкраще сприяти розвиткові міста.

У другій половині XIX ст. в умовах буржуазного розвитку Російської імперії продовжувався процес збільшення кількості міського населення, змінювалася соціально-економічна структура міст, значення їх як центрів політичного та культурного життя країни. Все це приводило до ускладнення міського життя і викликало необхідність у покращанні системи міського управління. Існуючі до того часу форми міського самоврядування безнадійно застаріли і ставали неприйнятними. 16 червня 1870 р. було запроваджене Міське Положення, яке створювало нові за своїм змістом та функціями органи міського самоврядування: міську думу – розпорядчий, всестановий і представницький орган міської громади, міську управу – виконавчий орган громадського управління та міського голову, який керував одночасно як управою, так і думою [5]. Нове Міське Положення введено в Катеринославі наприкінці 1870 р. Воно впорядкувало і вдосконалило міське

громадське управління, розширило коло осіб, що брали в ньому участь, і, що головне, перетворило це управління на самоврядування.

1 вересня 1870 р. було відкрито Катеринославське губернське по міських справах присутствіє на чолі з губернатором І.М. Дурново. Присутствіє запропонувало старій думі зібрати міську громаду для затвердження тимчасової комісії з підготовки списку громадян для виборів гласних нової думи [19, 1-3]. За новим положенням право голосу отримував кожен міський мешканець, який досягнув 25 років, був російським підданим і сплачував оціночний збір з нерухомого майна або податки з різного роду документів, що давали право на зайняття торгівлею або промислами – таким був ценз, що відкривав перед мешканцями міста двері виборчого зібрання. Таких у Катеринославі нараховувалося 1429 чоловік. Виборці вносились до списку в порядку зменшення виплачуваних ними податків. Список механічно ділився на 3 кількісно нерівні частини – розряди, але кожна з рівними сумами платежів. Кожен розряд мав право обирати однакову кількість гласних. У Катеринославі до першого розряду увійшли 51 чоловік, до 2-го – 171, до 3-го – 1207 [19, 13]. 29 вересня списки передали для друкування в «Екатеринославских губернских ведомостях» і один примірник було виставлено в міській думі для ознайомлення міських мешканців. Списки затверджував губернатор. У грудні відбулися збори виборців, на яких обирали гласних на чотирьохліття – 1871-1874 рр. Кожен розряд виборців обирав третину від загальної кількості гласних – 24. А всього було обрано 72 гласних. По закінченні виборів завершувалась і роль виборців – у справі управління містом вони вже не втручалися, віддаючи це цілком своїм обранцям.

21 грудня новообрані гласні приступили до виконання своїх обов'язків. Були проведені вибори міського голови і членів Управи. Більшістю голосів міським головою обрано купця Д.М. Мінакова, заступником – купця М.Новикова. Членами управи обирали статського радника І.М. Філіп'єва, купців М.П.Новикова, В.І.Єфанова, секретарем – І.Ю. Диканського (купець 2-ї гільдії) [18, 302, 326]. Очолив управу міський голова. За новим Міським Положенням міський голова повинен бути затвердженим міністром внутрішніх справ (до 1870 р. затверджував вибори тільки губернатор). Лише 24 січня 1871 р. у Катеринославі отримали листа міністра: «Не встречаю препятствий к утверждению Минакова и Новикова» [17, 104]. Так закінчились перші пореформені вибори до нової думи.

Закон надавав думі широкі права: «Она входит в обсуждение дел, касающихся всего городского общества и действует его именем». Дума отримала владу, майже законодавчу, тобто право видавати за згодою із місцевою поліцією обов'язкові постанови щодо міського благоустрою, які мали силу закону для мешканців міста. Для вирішення пи-

тань життєдіяльності міста дума збиралася двічі на місяць. Поточними справами займалась управа [5].

На рік виборів населення міста нараховувало 24267 мешканців. Виборчі права мали 1429 чол., тобто лише 6 відсотків населення. До першого розряду виборців входили найбагатші мешканці міста – купці першої і другої гільдій, домовласники. З свого середовища вони обрали 24 гласних, з яких 21 були купцями, від дворян гласним обрали предводителя губернського дворянства Г.П. Алексеева. Виборці другого розряду, до числа яких належали дворяни і купці другої гільдії, обрали гласними 17 купців, п'ятьох дворян, двох міщан. З дворян обрані відомі місцеві земські діячі – генерал-майор П.А. Струков, титулярний радник Я.Я. Савельєв, надвірний радник І.В. Бурхановський. Найбільше число дворян до думи обрали виборці третього розряду – 8. Таким чином, до думи було обрано 42 купця, 14 міщан, 14 дворян, 1 духовну особу і потомственного почесного громадянина Р.П. Ульмана. Більшість Управи також складали купці [18].

Соціальний і іменний склад думи майже не змінився під час виборів на друге чотирьохліття – 1875-1878 рр. Купецтво, як і раніше, займало тут провідні позиції. Головою перших пореформених дум був Д.М.Мінаков. Свої засідання міська дума проводила в будинку, придбаному у спадкоємців померлого у 1872 р. купця Л. Кранцфельда, що на розі проспекту і вулиці, яка згодом отримала назву Управська, бо тепер тут працювала міська управа. За будинком були розташовані приміщення, в яких 1873 р. розмістилася перша пожежна частина міста. У будинку розташувалися також поліцейське управління і міський громадський банк. Діяльність реформованої думи спочатку більше багата добрими побажаннями, ніж реальними результатами. У 1871 р. міська управа завела книгу, до якої заносились імена благодійників з числа жителів, отримані і витрачені кошти за їх розпорядженням [6]. Дещо зробила нова дума і в галузі зовнішнього благоустрою. Починаючи з 1872 р., дума обговорювала питання про реконструкцію Троїцького базару – заміну існуючих дерев'яних лавок на кам'яні. Проект перебудови розробила особлива комісія, план і фасад були затверджені у червні 1874 р. Будували лавки приватні торговці, більшість яких були гласними міської думи – Бодяков, Приходько, Пчолкін, Пронін, Єфанов. Повільно впорядковувались мостові, сквери у нагірній частині. Міська дума ухвалює рішення про виготовлення табличок із назвами вулиць, номерів будинків, організовує в місті родинні купецькі вечори, розробляє тимчасові правила по благоустрою, запрошує на службу землеміра.

Дума друкує свої постанови в «Екатеринославских губернских ведомостях». Відтепер мешканці дізнавалися з газети про діяльність своїх обранців – гласних думи, а також і про

обов'язкові постанови думи, які стосувалися кожного мешканця міста. 1872 р. дума на знак щирої вдячності і пам'яті про колишнього губернатора, стараннями якого облаштовано бульвар по Катерининському проспекту міста, клопочеться про найменування згаданих бульварів «Фабровськими». Клопотання було підтримано губернатором І. Дурново і «Высочайше дозволено» 21 грудня 1872 р. [7, 100, 101].

Важливою подією в історії громадського управління було відкриття 4 листопада 1872р. міського громадського банку, призначеного кредитувати жителів міста. Місто асигнувало для банку 30 тис. крб., і в перші три роки існування банк видав місту у вигляді прибутків 39369 крб. Таким чином, він устиг за цей час блиснути своєю діяльністю із зовнішнього боку, але водночас повів свої справи так, що до кінця третього року опинився на шляху до цілковитого банкрутства. У вересні 1875 року була проведена перша ревізія банку почесним членом управи В.М.Стадіоном і міським головою Д.М.Мінаковим. За свідченням Стадіона, «он пришел в ужас от положения этого кредитного учреждения». Вкладів було близько 600 тис. крб., а облікова операція складала таку ж саму цифру. Позичкових операцій не існувало взагалі. Уся діяльність банку зосереджувалася лише в обліку векселів. Гроші роздавали кожному, хто тільки бажав їх узяти, без найменшої уваги до майнового стану і благонадійності позичальника, догідливого діячам банку. Стадіон заявив думі про становище в банку. Була призначена ревізійна комісія у складі М.Ф.Ольшевського, О.Я. Толстікова і Стадіона. Комісія підтвердила негаразди у банку і запропонувала передати справу прокурорському нагляду. Тільки тоді члени правління подали у відставку. Цей нечуваний скандал і нахабне розкрадання в банку примусили Мінакова у 1876 р. піти у відставку.

25 листопада 1876 р. міським головою обрали Петра Васильовича Кулабухова. 1874 р. його обирають гласним міської думи, членом міської управи і заступником міського голови на 1875-1879 рр.

Наступні вибори гласних відбулись у грудні 1878 р. Це були вже треті пореформені вибори, які продемонстрували деякі зміни у поглядах виборців на склад думи. Головною справою думи третього чотирьохріччя стало найважливіше питання з розвитку міста – клопотання про будівництво залізниці і мосту через р.Дніпро у Катеринославі та чимало інших важливих справ. Деякі підсумки діяльності реформованої думи підведені були напередодні виборів 1882 р. редакцією першої приватної газети міста «Екатеринославский листок». З них виходило, що протягом 12 років міськими головами були виключно особи купецького стану, а про кандидатів з інших станів не було й мови. Звітності у міській управі за низку років немає ніякої, бухгалтерія заплутана, у касі – вічне безгрошів'я; дебати у

думі велися без логічного зв'язку, як балачки між робітниками вавилонського стовпотворіння. Найбільш суттєві для міста питання залишались без обговорення роками, під приводом, що до них не дійшла черга. Міський водогін руйнується, мостиння вулиць зупинено вже як чотири роки, мостові у ямах і ковдобинах, їзда по них небезпечна для життя. Мости через канали у такому вигляді, наче місто щойно вийшло з бомбардування. Міські школи потребують найнеобхіднішого. На базарах грязюка й безлад, публіку постійно обважують, обмірюють і обраховують торговці хлібом, м'ясом, рибою, сіном.

Джерела залишили нам розповідь про те, як проходили вибори гласних у 1882 році. – «Проходили вибори по розрядах у приміщенні міської думи. Думська зала – невелика, досить темна, з низькою стелею. Уздовж стін стояли старенькі гнуті букові стільці, з вуличного боку – напівовальний стіл, вкритий зеленим сукном. За столом у напівкріслах сиділи міський голова і члени повірочної комісії. На столі – ящики з урною для голосування. Виборці розмістилися на небагатьох стільцях, підвіконнях, інші – просто стояли або ходили по залі. Усього виборців по другому розряду прийшло 120 чоловік. Міський голова називає прізвища за порядком і кожного запитує – чи бажає він балотуватися? Того, хто погоджується, за того одразу ж і голосують. Проходили вибори два дні з 11 години вдень до півночі. В перший день обрали 16 гласних, з яких 9 дворян, і тільки три купці; як відзначено – «в интересах громады». Проте, якщо в перший день перемога була на боці «панів», то на другий день «подавили» торговці. Усього обрали 31 особу, з яких 24 стали гласними, решта – кандидати до них. 11 дворян, 20 купців і почесних громадян – такі були результати виборів по другому розряду.

На вибори по третьому розряду прийшли 200 виборців з 2800, які мали виборчі права. Виборців цього розряду називали «товкучка» – це були дрібні торговці, промисловці, більше єврейський люд. Вони самі принесли лави із сусідньої пожежної частини. Тут рідко вибори проходили без порушення порядку і навіть бійки: галас, обговорюють кого обрати, а кого провалити. Балотуватись не всі наважуються – бояться, підбивають один одного балотуватись, щоб пошуткувати. Кидають у скриньку для балотування шари більше чорні, ніж білі, і сміються над невдахою. Ось хтось не витримує – починається бійка, беруть один одного за горло, за комір. «Ничего, всяко бывает у нас, – пише один з присутніх виборців, – разгулу дурных страстей дана была на выборах полная свобода» [15, № 50, 52, 54]. Обрано було 19 купців і міщан, 8 дворян (24 гласних, решта за кількістю шарів – кандидати). 29 грудня гласних привели до присяги. Міським головою обрали знов купця П. Кулабухова. Результати виборів довели, що все залишилося за

звичаєм – 46 гласних з купецького і міщанського стану, 25 – з дворян і чиновників.

Звернемося до діяльності міського голови Кулабухова. При ньому міське господарство було в великому безладді. Так, у серпні 1883 р. міський бюджет ще не було затверджено на поточний рік. У місті говорили, що управа внесе доповідь про даремність його затвердження, бо рік закінчується благополучно й без бюджету. Після повідомлення про це у місцевій газеті нарешті зібралися гласні і в жовтні 1883 р. бюджет затвердили. Що то був за бюджет, говорять цифри – прибутки складали 109418 крб., а реально отримало місто у тому році 187578, за кошторисом витрати затверджені в сумі – 112481 крб., витрачено ж – 201683 крб. [16, №6]. На відміну від Кулабухова, активно діяли гласні міської думи, серед яких особливо виділялись І.Г. Греков і О.Я. Толстіков, О. Беляев. Вони ініціювали засідання міської думи, вимагали перевірки її фінансової діяльності. Але міський голова не поспішав виконувати рішення. Дійшло до того, що у жовтні 1884 р. не відбулося жодного засідання думи. Гласні побачили в цьому неповагу до постанов думи з боку голови, небажання виконувати її рішення і кваліфікували це як провини за ст.940 Уложення – «бездіяльність влади». Таку постанову довели до Кулабухова, він пообіцяв, що більше цього не станеться. Але справжня причина такого становища відкрилася пізніше, і пов'язана вона була з фінансовою діяльністю управи. За ревізією міської каси 14 листопада 1884 р. відкрилася розтрата у сумі 2,5 тис.крб. Їх поповнив міський голова з особистих коштів. Гроші надійшли до каси у травні і липні місяці від водогону і за розквартирування військ, але не були записані до книги надходжень секретарем Диканським. 15 листопада Кулабухов склав з себе обов'язки міського голови. Обов'язки голови став виконувати його заступник О. Курдюмов [13, №134].

4 грудня 1884 р. міським головою обрали купця К.Л. Бабушкіна. Він довго не погоджувався, але настійне прохання гласних переконало його. 22 грудня К.Л. Бабушкін був затверджений міністром внутрішніх справ на посаді. Але на засіданні 8 січня 1885 р. він все ж таки від посади відмовився. Нові вибори пройшли 29 січня. Міським головою обрали І.М.Яковлева, дворянина, дійсного статського радника, камерюнкера. 20 лютого він вступив на посаду (затверджено МВС 12 лютого) [8, 51].

З початком введення Міського Положення 1870 р. Яковлев був першим головою з некупецького стану. Його заступником став член управи О. Курдюмов, випускник Курської духовної семінарії, канцелярський чиновник губернського правління (з 1855 р.), з 1879 р. – гласний думи і член управи. Секретарем думи обрано М.М. Владимірова. З приходом Яковлева робота міської думи значно поживалась. На одному засіданні

було проаналізовано діяльність кожного гласного і, перш за все, виконання гласними своїх обов'язків. У 1885 р. проведено 57 засідань міської думи (замість 24), з яких п'ять не відбулися через відсутність достатньої кількості гласних. Усі гласні – 70 чол. – повинні були зробити 3990 відвідань, а в дійсності зробили тільки 1817, тобто 45%. Найбагатолюдніші засідання були тоді, коли відбувалися вибори на громадські посади і при обговоренні питання про продаж землі Брянському товариству.

На надзвичайних зборах вирішувались питання про вжиття заходів щодо пожежної безпеки, про збільшення штатів міської поліції, про організацію торгівлі на Озерній площі, про впорядкування міських кладовищ. Яковлев разом із гласними думи неодноразово їздив до Петербурга і звітував про результати поїздок на зборах думи. У Петербурзі він звертався до товариша міністра внутрішніх справ, колишнього Катеринославського губернатора І.М. Дурново по допомогу у вирішенні питань щодо розвитку міста, його господарства. Ним були вирішені питання про розстрочку міської недоїмки казни на утримання поліцейського управління, призупинено рішення міністра фінансів щодо закриття громадського банку.

З початком 1887 р. міська дума розпочала підготовку до святкування 100-річного ювілею міста. 19 лютого прийнято Програму ювілейних заходів. 30 квітня місто отримало дозвіл імператора на святкування ювілею [9, 102]. Міське самоуправління потурбувалось стосовно прикрашання вечірнього міста: розкішна ілюмінація висвітила будинок думи, Успенської і Троїцької церков, вокзал і корпуси залізниці, де було кілька електричних сонць, і увесь Катерининський проспект. Щодо фінансового стану міста поповзли чутки, міського голову звинуватили у розоренні міста. Це було тільки приводом, у дійсності ж свідчило про наявність у думі глухого і прихованої опозиції, яка не гребувала інсинуаціями й була спрямована особисто проти Яковлева. З 19 травня 1888 р. міський голова не був на засіданні. 17 червня на екстреному засіданні думи Яковлев заявив, що складає з себе обов'язки міського голови і звання гласного думи через причини, викладені у заяві від 16 червня 1888 р. Постановою думи розгляд заяви відкладено на 23 червня. Усі наступні засідання проходили без І.М. Яковлева, під головуванням заступника голови і члена управи О.А. Курдюмова. За відсутності міського голови діяльність думи мовби призупинилась. Гласні неохоче або зовсім не відвідували засідань. І лише на вибори міського голови 18 липня з'явилося 46 гласних. У кандидати на посаду по записках запропонували аж 23 особи; частіше за інших згадувались прізвища Кулабухова, Грекова, Толстікова, Шляховського. Міським головою більшістю у 5 голосів (27 проти 22) обрано купця О.Я. Толстікова. Так,

посада, яка була вільною понад півроку, нарешті була зайнята. 6 березня Толстікова було затверджено міністром внутрішніх справ [10, 81].

Останні вибори гласних думи по розрядах пройшли у грудні 1890 р. Це було вже шосте чотириріччя – 1891 – 1894 рр. Усіх виборців було 4192 чол. За першим розрядом – 61, за другим – 65, за третім – 3866 виборців, які сплачували на користь міста з нерухомого майна і торгових документів 46445 крб.45 коп., тобто кожен розряд по 15348 крб. Міським головою обрали Петра Васильовича Кулабухова [11, 53].

Підводячи деякі підсумки діяльності міської думи за реформою 1870 р. треба відзначити, що майже всі її діячі не мали досвіду самостійної громадської діяльності. Освічених, ініціативних, ділових, відповідальних за свою справу, некористюлюбних, професійно підготовлених гласних було обмаль. Більшість гласних у громадських справах діяли непевно, намагалися уникнути всіляких нововведень. І все ж таки нова дума, як орган самоврядування, на практиці довела, що народжувалися паростки громадянського суспільства.

Пореформена доба вирізнялася помітним розвитком суспільного руху в Катеринославі, де вже в період першого демократичного натиску на російське самодержавство і буржуазно ліберальних реформ 60–70-х рр. XIX ст. поступово долалися непереборна провінційність, суспільна пасивність населення, яке мовби пробуджувалося після багатьох десятиліть процесу імперської інкорпорації. Царизм сподівався назавжди перетворити це місто на твердиню імперського режиму, широко використовуючи при цьому засоби централізації та бюрократизації управління, утвердження самодержавних соціально-політичних основ суспільства, русифікації етнокультурного й духовного життя. Попри зазначене вже у другій половині XIX ст. губерньський Катеринослав став місцем діяльності цілої низки визначних учасників українського національного руху. На жаль, цей важливий аспект міської історії пореформеної доби ще не став предметом системного викладу. Показово, що

навіть у новітніх узагальнюючих працях з історії Катеринослава перебування і діяльність у цьому місті ряду знакових постатей тодішньої української націонал-демократії висвітлено фрагментарно [14, 80–82, 110–112, 115–119].

Міське Положення 11 червня 1892 р. введено у Катеринославі в 1893 році. За Новим Положенням кількість виборців скоротилася з 4192 (1890 р.) до 558, тобто майже у 8 разів. Право участі у виборах відтепер мали тільки власники (як фізичні, так і юридичні) нерухомого майна, оціненого не нижче 1500 крб., а також особи й установи, які утримували в місті не менше року торгово-промислове підприємство першої або другої гільдій. Таким чином, від участі в справах міста була усунена значна кількість дрібних

власників і підприємців. Міське самоврядування передано до рук заможних домовласників і купців [25].

26 жовтня 1892 р. у «Губернских ведомостях» надрукували нові списки виборців до думи. У листі губернатора В.Шліппе до міністра внутрішніх справ

від 14 грудня 1892 р. називається загальна кількість виборців – 851, у числі яких 299 євреїв, які за Положенням не мали виборчих прав, але призначалися губернатором до числа гласних [27]. Зменшилася й загальна кількість гласних до 47. Після уточнення списків у виборах взяли участь 558 осіб. Вибори проходили 16-19 лютого від 10-ї години ранку до 1-ї години ночі в одному зібранні. В перший день прийшло 220 виборців і 55 за дорученнями. Ще менше – в наступні дні. Бажаючи бути гласними виявилось 94 особи, з яких обрано 53. Гласними думи стали 43, інші – кандидатами (за кількістю голосів, що отримали). Більшість обраних гласних належали до купецького стану – 30 чоловік. 23 місця отримали домовласники, тобто особисті і потомствени дворяни, інтелігенція. З них 12 мали вищу освіту. Це – директор класичної гімназії О.І.Андрієвський, начальник Катерининської залізниці О.А.Верховцев, інженер шляхів С.Ф.Палей, лікарі – М.Є.Крендовський і М.Ф.Ольшевський, юристи – М.Н.Ланшин, М.П.Вукашев, Г.О. Залюбовський та ін. Решта домовласників мали середню освіту. На відміну від гласних – інтелігентів, або «панів», купці мали у своїй більшості домашню освіту або навчалися в училищах і гімназіях, які не закінчили.

11 березня гласні склали присягу перед св.Євангелієм і Хрестом Господнім, а 17 березня відбулися вибори міського голови і членів управи. На посаду голови претендували 6 осіб – Греков, Залюбовський, Кулабухов, Пожуровський, Мордовський, Толстіков. Обрано надвірного радника І.Г.Грекова [28, 2]. За нього проголосували 30 і проти – 17. Усі інші від балотування відмовились. Членами управи обрали купців П.П.Волкова, Ф.М.Мірошніченка і дворянина І.І.Стройникова. Секретарем управи і думи став Телесницький. 5 квітня 1893 р. Грекова було затверджено на посаді міського голови міністром внутрішніх справ. 13 квітня відбулося перше засідання думи під головуванням І.Грекова, а 18 квітня, в неділю, міська управа і дума були представлені губернатору, де після знайомства і розмови осушили келих за процвітання Катеринослава, здоров'я міського голови і губернатора.

Нове положення посилило владу губернатору у сфері нагляду за діяльністю громадського самоврядування: губернатор наглядав тепер не тільки за законністю діяльності думи, але й за її правильністю. Обговорення постанов думи відтепер відбувалося в губерньському по міських та земських справах присутствії, до складу якого, крім міського голови, входив один представ-

ник від міста – гласний за вибором думи. У 1893 р. ним став купець О.Я.Толстіков. Губернатор мав право призупинити будь-яку думську постанову. Програми думських засідань попередньо надсилалися губернаторові, йому ж надсилалися і журнали думи для отримання дозволу на їх друкування. Крім того, значно розширювалося коло міських справ, які підлягали затвердженню МВС. Таким чином, уряд у своєму ставленні до міського самоврядування знову повернувся до системи опіки, яку урочисто було засуджено творцями Міського Положення 1870 р. [25]. Греков був третім міським головою в історії міста не з купецького стану. Савельєв, Яковлев і нарешті Греков. На чолі міської думи і управи він стояв з 1893 по 1901 рр. У 1897 р. його вдруге обрали міським головою. Тоді йому було вже 67 років.

У думі складу 1893-1901 рр. голові належало не тільки крісло, але й головна роль. Гласні безсуперечно підкорялися своєму голові, відчуваючи у ньому велику ділову силу. І дійсно, протягом часів управління думою, обраною 1893 р., було досягнуто значних покращень у зовнішньому благоулаштуванні міста. Приємним обов'язком міського голови була присутність на коронації та одруженні осіб, що царювали.

Під час перепису населення 1897 р. Греков очолював міський Переписний комітет і був нагороджений медаллю «За труды по производству Всероссийской Переписи населения» [28, 17]. Вибори гласних до міської думи на кожне нове чотириріччя відносились містом до історичних моментів. Виборці і пересічні обивателі, які так або інакше зацікавлені у справах діяльності Міського Управління, мимоволі хвилювалися і надавали широку тему для розмов. На цей час припадала немилосердна критика діяльності думи, міського голови, управи. Критикують міську управу за те, що не зроблено, а якщо й зроблено, то не так, як бажано. Чимало перепало й гласним. Але ніхто не замислювався над причинами, завдяки яким та чи інша справа не могла бути виконана. Життя міста йшло такою швидкою ходою, що благоустрій міста, за тих обмежених коштів, які воно мало, не встигав за ним. Незадоволення обивателів з приводу виборів існувало завжди.

Незважаючи на те, що в той час дума клопоталась про відкриття Гірничого училища, бруквалися вулиці міста за рахунок попудного збору, перебудовувались старі і влаштовувались нові бульвари, закривались арками канави, побудовані бойні, електричний трамвай, покращилися і розширювались базари, зростав бюджет міста з 400 тис.крб. у 1892 р. до 862 тис.крб. у 1901 р. й було зроблено чимало іншого на шляху благоустрою міста, все одно існувало незадоволення обивателів міським головою і членами управи.

У 1897 р. Грекова було обрано головою на новий термін, але від несправедливих звинувачень

він почав хворіти і через 2 роки залишив посаду міського голови. Обов'язки міського голови виконував П.П.Волков.

До складу думи 1897-1901 рр. обрано 46 гласних. Більшість все ж таки залишалася за підприємцями і промисловцями, купцями, їх обрано 24. Кількість інтелігенції складала 21 чоловік, з яких 10 мали вищу освіту. Це 4 лікарі, 7 юристів, 2 банкіри, 3 земські діячі. За віросповіданням – православні, меноніти, іудеї, караїми, римо-католики, лютерани. 26 гласних, тобто більше половини, були гласними ще попередньої думи. До нового складу думи увійшли відомі місцеві діячі – С.А.Бродницький, голова Катеринославської повітової земської управи, Я.Г.Гололобов – редактор газети «Екатеринославские губернские ведомости», К.Є.Котов – просвітянин, Г.В.Донцов – викладач, член комісії народних читань, М.Ю.Карпас – підприємець, громадський діяч, добродійник. 10 лютого 1898 року новий губернатор П.Д.Святополк-Мирський прийняв гласних міської думи.

Наступні вибори міського голови відбулися 30 червня 1901 року. Кандидатів було двоє – П.П.Волков і О.Я.Толстіков. Вибори не відбулися, бо більшість гласних проголосувала проти обох кандидатів. Перевибори пройшли через три дні – 3 липня. За відмовою Волкова, кандидат лишився один – Толстіков. Із 50 гласних, які були присутні на виборах, 33 проголосували за О.Я.Толстікова, який і став міським головою [26, 28]. Це було друге обрання Олександра Яковича міським головою. З цього року Олександр Якович служить місту всіма силами, виконуючи «по своєму розумінню», як він казав, свій обов'язок і присягу. Він багато наполегливості проявляв у справі народної освіти в місті. Під час його перебування на посаді міського голови збудували будинок для першого реального училища (нині корпус ДНУ на пр.К.Маркса, 36). Основною рисою характеру Толстікова була прямолінійність до різкості, непохитна наполегливість, іноді до впертості, правдивість, безкомпромісність, чесність і співчуття до людини. Це дало привід для необрання його на наступних виборах міським головою, але гласним думи він був обраний, і міські справи хвилювали його, і він продовжував ними займатися. Разом із І.Грековим був головним і найбільш активним діячем у думі. Період з 1901 по 1905 рр. був найрезультативнішим і яскравим у його житті. Зростаючий міський бюджет давав можливість вкладати гроші в благоустрій та будівництво нових об'єктів, які приносили місту прибуток. У 1903 р. місту було дозволено випустити облігаційну позику на 2 млн. 500 тис. крб. для влаштування водопроводу, будівництва другої черги трамваю, будинків для навчальних закладів, лікарень, торгових лавок на Озерному базарі. Було приведено до ладу міський сад, збудовано у ньому літній театр, споруджено й освячено будинок міської думи – один з найкра-

щих у місті (нині будинок культосвітнього училища, пр.К.Маркса, 47), брукувалися вулиці, поліпшувався санітарний стан міста, з'явилося електричне освітлення вулиць. Перше місце по витратах у бюджеті займали витрати на медичну і санітарну частини, друге – народну освіту. Тоді були споруджені будинки другого реального училища, жіночої міської гімназії, 3- і 6-класні міські училища. Та вінцем його діяльності на терені освіти було створення у Катеринославі комерційного училища, хрещеним батьком якого він вважався. За його прикладом 27 купців міста пожертвували значні грошові суми на спорудження будинку училища. 1 листопада він просить думу про складення з себе обов'язків міського голови.

Після смерті Толстікова посада міського голови майже рік, до листопада 1906р., не була зайнятою. Його обов'язки виконував член управи І.Я. Езау. 27 квітня – 19 травня 1905 р. відбулися нові вибори думи на 1905-1909 рр. Обрано було 64 гласних і 11 кандидатів. До них додалися 4 гласні – євреї, голова Катеринославської повітової земської управи С.А.Бродницький і представник від духовенства священник Є.Краснокутський. Таким чином, новий склад міської думи складався з 70 гласних і 11 кандидатів [23, 364-366]. Міська управа складалася із міського голови О.Я.Толстікова, членів управи І.І.Стройникова (він же заступаючий місце міського голови), Л.І.Калугіна, І.Я. Езау і В.І.Макарова, секретаря А.Набіркіна. 12 липня гласні приступили до виконання своїх обов'язків. На приватних нарадах вони проектували внести у діяльність громадського самоврядування суттєві зміни, намітили до розгляду низку питань, але події визвольного руху перешкодили цьому настільки, що дума не спромоглася навіть обрати міського голову. У вересні захворіли О.Я. Толстіков і І.І. Стройников. Обов'язки міського голови виконував член управи І.Я.Езау. Після цього Толстіков і Стройников уже не приступали до виконання своїх обов'язків і за станом здоров'я полишили службу в міському управлінні. 19 вересня дума призначила вибори міського голови, але вони були відкладені до більш слушного часу.

Друга половина 1905 року в діяльності міського управління супроводжувалась низкою надзвичайних явищ – відсутність міського голови, неповний склад міської управи, визвольний рух, криваві дні 11 жовтня, наслідки Маніфесту 17 жовтня, безладдя і погроми 20-22 жовтня, страйки в грудні з усіма їх наслідками, укладання списків по виборах до Державної Думи і, нарешті, військовий стан у місті. Проте міське господарство під керівництвом І.Я. Езау велося наміченим шляхом. І якщо не брати до уваги фінансових ускладнень, які почалися ще в 1904 році і продовжилися в 1905 (через виснаження міських коштів, витрачених на потреби, пов'язані з війною 1904-1905 рр., великим недобором за

кошторисом (у 1904 році – 206810 крб., а в 1905 році – 169963 крб.), недоїмками, викликаними безладдям і погромами, то в справах міського господарства не сталося будь-яких суттєвих змін [48].

Під час жовтневих заворушень, погромів, страйків на долю міської думи й управи випала надзвичайна праця, поєднана навіть із ризиком для життя всім, хто брав участь у справах міського управління. Проте гласні думи приходили на засідання і наради, яких тільки у жовтні відбулося 10 [22]. У липні 1905 року на квартирі І.Я.Езау проходили приватні наради гласних міської думи, де обговорювались питання про участь представників Катеринославської міської думи у роботі наради міських і земських діячів у Москві 6 липня 1905 р. Делегатами до Москви обрані П.І.Мордовський і В.І.Карпов. Нарада обговорювала питання по вдосконаленню державного устрою Росії [20, 23-49].

У тривожні жовтневі дні 1905 р. із складу гласних думи з різних причин й без пояснень вийшли 19 осіб. У 1905 році відбулося 7 чергових і 12 надзвичайних зібрань думи. Кількість питань, розглянутих думою за рік, – 215. Невирішеним залишилось одне питання – вибори міського голови. Його обов'язки виконував член управи І.Я. Езау. Нарешті 25 листопада 1906 р. І.Я. Езау обрали міським головою.

У думі складу 1909-1913 рр. помічників – гласних було 65, складу 1913-1917 рр. – 77. Останні довоєнні вибори проходили у вересні 1913 р. Усіх виборців було 1191. За соціальним походженням – 1 князь, 373 дворяни і чиновники, 257 – міщани, 152 – поселяни, селяни і козаки, 149 – купці і торговці, 43 – юридичні особи, 32 – потомствени й особисті громадяни та ін. За майновим цензом більшість виборців мали нерухомість від 1500 до 5000 крб. (599), найменша – вище 30 тис. (21), від 5000 до 10000 крб. – 198, а від 10 до 30 тис.крб. – 79 виборців [24, 1913р., №6]. Вибори проходили з 10 до 19 вересня 1913 р. Балотувальні скриньки ставили у залі, біля кожної стояв асистент. Скриньки накривали тканиною, завдяки чому неможливо було спостерігати, в який бік – «за» чи «проти» кидались кулі. Усього балотувалися 139 осіб, з яких обрано 70 замість 80. У кандидати балотувалися 57 осіб, з яких обрано 10 замість 16. Обраними вважалися такі, за яких проголосувало більше половини присутніх виборців. Необрання 10 гласних і 6 кандидатів управа пояснила відсутністю бажаючих балотуватися. До складу думи губернатор призначив 5 євреїв, увійшли Л.А.Бродницький і представник духовного відомства, а всього 77 осіб [24, 1913р., №18-20]. До нової думи обрані 45 гласних попередніх дум і 30 нових. За видами занять – 14 юристів і повірених по судових справах, 4 нотаріуси, 7 інженерів і техніків, 2 професори (інженери), 1 архітектор, 1 аптекар, 1 художник і 1 агроном, 6 педагогів, 5 чиновників, 7 лікарів і 3 ветеринарні лікарі,

18 купців і торговців, 2 колишніх військових. Малися сільські господарі, банківські діячі, вуглепромисловці, борошномери. В їх числі 42 особи з вищою освітою і 15 із середньою, інші мали домашню і нижчу освіту. Вищу освіту мали 5 кандидатів. Новий склад думи був найкращий за всі роки її існування. Нарешті вибори закінчилися на користь інтелігенції. Вперше гласними стали директори навчальних закладів міста: комерційного училища А.С.Синявський, реального училища – М.П.Вавілов, гімназій – В.М.Гудков і М.П.Щербинський, інженери – Е.П.Непокойчицький, В.М.Мальцев, архітектор Г.І.Туровець, професори – В.О. Гуськов і О.М. Терпигорев, лікар, громадський і політичний діяч І.А.Бутаков, відомий ботанік, викладач освітніх закладів міста, автор багатьох публікацій і книг з рослинності нашого міста І.Я.Акінфієв. Найбільше голосів на виборах отримали А.Б.Гротто-Слепиковський, дворянин, кандидат сільськогосподарського інституту, М.С.Копилов – комерції радник, купці М.Н.Мірошніченко, І.І.Тіссен, М.О. Заусайлов, доктор медицини, Ф.Ф.Бурмейстер, дворянин, капітан у відставці.

1-го листопада відбулися вибори міського голови, членів управи і заступника міського голови. Кандидатів на посаду міського голови було три – І.В.Способний, А.Б.Гротто-Слепиковський, І.Я.Езау. Із 66 присутніх на виборах 58 гласних проголосували за І.В.Способного. Результат балотування гласні зустріли дружніми оплесками. Членами управи обрали П.П.Волкова і Ф.Ф.Бурмейстера. Заступником міського голови став член управи П.П.Волков, купець другої гільдії, купецький староста. У січні 1913 р. відбулись урочистості з нагоди 30-річної праці як міського діяча (з 1883 р.) П.П.Волкова. Вшанування проходило в будинку міської управи.

Вже до кінця року нова дума прийняла ряд важливих постанов, які у значній мірі визначили муніципальну роботу на майбутнє чотириріччя. Це клопотання про нову позику на облаштування каналізації, електричної станції, побудову нового трамваю, крамниць на Озерному базарі, перебудову приміщення міської управи, на зміцнення оборотних капіталів міського ломбарду. Плідною була й діяльність гласних – педагогів і вчених. У 1915 році вони розробили програму щодо введення загальної освіти в місті і підготували документи і клопотання про відкриття університету, сприяли відкриттю художнього музею, будівництву нового приміщення обласного музею ім. О.Поля [24, 1913р.]. Засідання міської думи і робота управи відбувалися в будинку міської управи в центрі міста на розі вул. Управської і Проспекту. Спочатку це був звичайний двоповерховий будинок, зовсім простий на вигляд, придбаний управою у 1873 р. Рішення про спорудження на цьому місці нового будинку прийнято 1900 р. Будівництво тривало з 1901 по 1903 рр., освячення відбулось 16 листопада 1903 р. Автором проек-

ту нового будинку управи був міський архітектор Д.С.Скоробогатов. На трьох його поверхах розташувалися міський банк, податкове присутствіє, бухгалтерія, адресний стіл, кабінети міського голови, секретаря, членів управи, канцелярія і думські зали – велика і мала, для приватних нарад (тепер пр.К.Маркса, 47). В актовій залі укріпили дві мармурові дошки – на першу заносили імена почесних громадян міста, на другу – жертвувателів на його користь. Один раз на рік думський зал засідань перетворювався на розважальний – напередодні Різдва Христового. 15 грудня 1912 р. тут відбувся перший музично-танцювальний вечір, організований службовцями громадського управління.

У 1892 році міська управа складалася із міського голови і трьох членів. Розвиток міста і відповідно міського господарства потребували збільшення складу управи. Після клопотань міської думи у 1894 р. було затверджено посаду четвертого члена управи, у 1897 р. – п'ятого і в 1916 р. – шостого [21, 56, 1909 р., №20]. Члени управи брали участь у засіданнях думи, вели доручені їм справи в управі, а також наглядали за благоустроєм відповідної частини міста. Крім управи, важливу роль у міському управлінні і господарстві відігравали думські комісії. Обирали їх з числа гласних та інших осіб, які могли дати користь своїми порадами. Комісії були підготовчі і виконавчі. З 1893 по 1913 рр. служив місту секретар Микола Олексійович Набіркін. До виставки 1910 р. в місті підготував історичний нарис міста, який є цінним джерелом з історії міста початку ХХ ст. Він редагував «Известия Екатеринославского городского общественного управления». Перший номер «Известий» вийшов у листопаді 1907 р. Вже у перший рік видання журнал досяг своєї мети – постанови думи, доповіді управи і їх обговорення ставали надбанням зацікавленої публіки вже через декілька днів після їх обговорення. Тут друкувалися розпорядження губернатора і Сенату, які мали відношення до діяльності міського управління; крім того, сторінки «Известий» знайомили читачів із хронікою діяльності інших міст Росії і світу.

У 1903 р. штат міської управи складався з міського голови, чотирьох членів управи, 25 чоловік канцелярії, 2 архітекторів, 2 землемірів, 2 креслярів, 3 техніків і 1 наглядача. У віданні міської думи знаходилися й кредитні установи. Таких у місті було два: міський банк і міський ломбард. Внутрішнє життя їх регулювалось уставами. За думою залишалося право обирати керівників цих установ. Міськими установами були також Сирітський суд, Училищна рада, Присутствіє з військової повинності. Поряд з комісіями досить велику роль відігравали Ради, організовані при різних міських установах, які вели доручені їм справи майже самостійно. Це - піклувальні ради при навчальних закладах, музеях, бібліотеках, члени яких обиралися міською думою.

РОЗВИТОК МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ
УПРАВЛІННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Незважаючи на національну строкатість мешканців Катеринослава, місто поступово втягувалося в орбіту широкого українського національно-визвольного руху передусім через створення та відновлення діяльності культурно-національних товариств, українських громад та українських політичних партій – соціал-демократичної та есерівської. Лідерами останньої були, зокрема, С.Бачинський, П.Коробчанський, М.Федорів та інші. Разом з тим розвиток українських політичних партій у місті серйозно гальмувався денаціоналізацією значної частини робітничих провідників, обумовлюючи ту ситуацію, що «гасла українського національного самовизначення, які революція висувала на порядок денний, фактично падали на ґрунт ще зовсім непідготовленого й неорганізованого українського життя. Український рух розвивався спонтанно, без належної попередньої підготовки та організації народних мас. Тому центр і периферія не завжди працювали в тісному контакті» [30, 56]. Яскравим проявом активізації українського національного життя в Катеринославі було відновлення діяльності товариства «Просвіта». Як і раніше провідну роль у роботі Катеринославського товариства «Просвіта» відігравали представники українських національних політичних партій, особливо соціал-демократичної, серед яких виділялися І.Вирва, Ф.Дубовий, В.Позаненко, І.Романченко, Ф.Сторубель та інші. Окрім українських, у Катеринославі у 1917 р. активізували свою роботу й інші національні партії – єврейські, польські, а також загальноросійські – від крайньолівих (більшовицька) до правих (кадетська та близькі до неї партії). Водночас монархічні та чорносотенні організації фактично припинили свою діяльність.

Активізація політичного життя в Катеринославі серйозно вплинула і на зміни в органах міської влади. Так, у серпні 1917-го після перевиборів Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів її знову очолив П.М.Орлов, але вже 16 (29) вересня на її пленарному засіданні новим головою Катеринославської ради було обрано К.М.Грінбаума, анархіста, який з симпатією ставився до більшовиків [29, 125].

Зміни відбулися і в міській Думі Катеринослава. 13 серпня 1917 р. вона була переобрана, згідно з урядовою Постановою «Про здійснення виборів гласних міських Дум та про дільничні міські управління» (від 15 квітня 1917р.), вперше на нових демократичних засадах. Напередодні виборів розгорнулася гостра політична боротьба. На крайньому лівому крилі політичного спектра були більшовики, які вважали себе послідовними революціонерами та виразниками класових інтересів свідомих робітників і селян. Більшовики розглядали муніципальну

кампанію не стільки як засіб здійснення широких соціально-економічних реформ у місті, що були, на їхню думку, неможливими в умовах війни і збереження влади буржуазії, а, насамперед, з точки зору стратегічного курсу на перемогу соціалістичної революції. Соціалістичний блок у складі російських меншовиків і есерів включився у виборчу кампанію, взявши на озброєння теорію «муніципального соціалізму». Він запевняв виборців, що шляхом поступових реформ через органи місцевого самоврядування маси зможуть прийти до соціалізму. Підтримуючи загальнодемократичні вимоги, єврейські партії пропагували і національні гасла – створення єврейських навчальних закладів, збереження єврейських освітніх, медичних та благодійницьких установ муніципальними коштами, щоб розпорядження і постанови органів місцевого самоврядування публікувалися і єврейською мовою. Під час виборів розгорнулася гостра боротьба між двома єврейськими партіями – бундівцями і сіоністами. Зокрема, представники Бунду на численних багатолюдних мітингах доводили, що інтереси простого єврейського люду відповідають загальнопролетарським інтересам і закликали виборців приєднатися до соціалістичного блоку. Інші єврейські громадські організації виставили своїх кандидатів за списком Єврейського позапартійного блоку. Водночас поляки-соціалісти вирішили віддати свої голоси соціалістичному списку. Активну політичну боротьбу під час муніципальних виборів проводили й українські національні соціалістичні партії, об'єднані в український соціалістичний блок. Його програма включала питання національно-територіальної автономії України, українізації освіти і діловодства та інші загальнодемократичні вимоги.

Виборча кампанія до Катеринославської міської Думи мали певні особливості: по-перше, більшість виборців уперше брали участь у виборах; по-друге, самі вибори проходили в складних соціально-економічних умовах. Внаслідок цього, як пригадували пізніше очевидці, на виборах панували «анархія та неосвіченість», що пояснювалося відсутністю демократичної традиції. Проведення виборів до міських дум за партійними списками стало своєрідною репетицією більш важливих для України виборів депутатів Установчих зборів. У підсумку до Катеринославської міської Думи (120 гласних) було обрано 24 есерів, 22 більшовиків, 14 меншовиків, а також 6 представників українських політичних партій [29, 125]. Міським головою став есер В.І.Осипов, який перебував на цій посаді до розпуску міської Думи у травні 1918 р.

Результати виборів віддзеркалили політичні симпатії населення й засвідчили, що питання про долю революції, про те, кому належатиме влада в країні, значною мірою залежатиме від того, на чиєму боці виступатимуть маси, що пробудилися

до активного політичного життя.

Перемога більшовицької революції в Росії стрімко і кардинально змінила ситуацію в Україні і ставлення до українського національного руху та Центральної Ради політичних партій і національних меншин. Глибокі політичні розбіжності в українському суспільстві продемонстрували вибори до Всеросійських, а потім і Українських Установчих зборів. Певна частина мешканців Катеринослава ще з серпня 1917 р. була задіяна «привлеченними агентами» Тимчасового уряду в роботу по підготовці виборів до Всеросійських установчих зборів.

У виборах до Всеросійських Установчих зборів 12-14 листопада 1917 року в місті взяли участь 79 942 виборці. Вибори показали, що абсолютна більшість населення віддала свої голоси представникам українських і російських соціалістичних партій. Результати голосування, за даними І.Ф.Кураса, були такими: за більшовиків (список №9) проголосували 26,4 % виборців, за національні соціалістичні партії – 21,4 %, за національні українські партії – 19,1 %, за кадетів (список №7) – 11,7 %, за російських есерів – 8,4%, за меншовиків (список №12) – 5,8 %, за інших – 7,3% [41, 181]. За списком №5 Селянської Спілки блоку українських соціалістів-революціонерів та демократів

були обрані до Установчих зборів С.В.Бачинський, голова Губернського комітету УПСР, К.О.Корж (від УПСР), І.С.Романченко – один із провідників організації УСДРП, Ф.Х. Сторубель – від Селянської Спілки, згодом організатор Вільного козацтва, В.І.Строменко – засновник багатьох комітетів Селянської спілки [47, 8, 15, 23].

Прийшовши до влади, більшовики розігнали перше і останнє засідання Всеросійських Установчих зборів (5 січня 1918 р.), які їм тепер стали непотрібні. Органи міського самоврядування першими ухвалили резолюцію на підтримку і захист цих зборів. Особливу активність виявила з приводу цього Робітничка конференція захисту установчих зборів м. Катеринослава та його околиць. У другій половині листопада 1917 року, у зв'язку з прийняттям III Універсалу, у місті була розповсюджена «Відозва до громадян» Головного комітету Катерининської залізниці. Вона закликала всіх, кому дорога «будучність України», взяти участь у святі відродження України у неділю, 19 листопада [38]. Вона закликала до злагоди, до спільної праці, до рішучої боротьби з усім безладям, до підтримки Центральної Ради! Учасники свята на Соборній площі щиро вітали проголошення Української Народної Республіки, ловлячи кожне слово III Універсалу.

Негативне відношення до III Універсалу ЦР висловила партія народної свободи. Фракція «Бунду» привітала III Універсал «как акт, наметивший пути национального самоопределения Украины и национальных меньшинств, населяющих Украину» [36, 335]. Меншовики вітали

пробуджений рух української революційної демократії. Природно, що певна частина населення міста нацменшин пов'язувала з ЦР надії на вирішення найбільш важливих питань повсякденного життя – про землю, порядок та спокій у краї.

В цей період (листопад) у місті панувало фактично багатовладдя при існуванні старого апарату державної влади (думи) та альтернативних політичних структур – Ради робітничих та солдатських депутатів (РРСД), Губернської української ради, Губернського революційного комітету. В останній, коаліційний орган влади входили представники різних політичних партій, більшість яких заявила про визнання влади Центральної Ради. Поштовотелеграфні службовці міста і делегати технічного з'їзду направили телеграму ЦР, в якій, «осуждая выступления большевиков», визнали її та Генеральний Секретаріат вищими органами державної влади України [32, 1 листопада].

Безсилля державної влади, дорожнеча, спекуляція, зростання безробіття, згорання виробництва, дезертирство з фронту остогидлої війни – такою ситуація була всюди. В умовах нечуваної дорожнечі, спекуляції, нестачі предметів першої необхідності червоногвардійці вдалися до проведення реквізицій. Розпочалася «червоногвардійська атака на капітал». Мешканці простоювали декілька днів у чергах, записуючись і вночі, щоб придбати необхідне взуття. Реквізиції проводилися у присутності міліціонерів, а реквізовані речі передавали відповідним майстерням і кооперативам. В Амур-Нижньодніпровську вільні козаки з кулеметами оточили червоногвардійців, які намагалися реквізувати мануфактуру. Їх було роззброєно і відпущено. Дедалі частішими ставали випадки взаємного роззброєння окремих груп червоногвардійців і гайдамаків. Розвиток подій у місті підводив до неминучого збройного вирішення питання про владу між двома ворогуючими сторонами. У другій половині грудня від очікуваного протистояння всі сили перейшли до рішучої боротьби за владу. 5 грудня більшовиками був створений Військово-революційний штаб для підготовки повстання, який закликав у своїх наказах №№ 2, 4 припинити розповсюдження провокаційних чуток, попереджав, що спроби вуличних заворушень будуть придушені силою зброї, пересування військ, обшуки, арешти, реквізиції здійснюються тільки з санкції штабу.

Губревком 22 листопада (4 грудня) перейменовується в Губернську революційну раду, до якої, за вимогою українських політичних партій, були введені представники Губернської Української Ради, Селянської спілки та гайдамацької Військової ради. Більшість складу цього органу заявила про визнання влади Центральної Ради. 12 грудня 1917 року на черговому засіданні Генерального секретаріату Центральної Ради була прийнята постанова про

затвердження Катеринославської губернської революційної ради вищим органом управління Катеринославщини [46, 150]. Губернська Рада розпочала формування додаткових військових сил для боротьби з більшовиками, агітуючи за вступ до вільного козацтва.

25 вересня відбулись установчі збори місцевого куреня вільного козацтва, до якого записалося до осені 500 осіб. Кошовим отаманом цього куреня було обрано Г.Ю.Воробйова. Були створені у місті Кодацький гайдамацький курінь, курені вільного козацтва в Діївці, Мануйлівці, на Ігрени. А в Одиноківці такий курінь налічував 40 осіб [33, 38]. Через день (27 грудня) після того, як загін червоногвардійців (30 чоловік) на чолі з матросом Ільченком сповів караульну команду і викрав автоброневик «Грохот», почалося збройне повстання. Про це сповістив гудок Брянського заводу, який підтримали гудки інших заводів. У зв'язку зі збільшенням кількості нічних пограбувань, наприкінці грудня 1917 р. міська Дума зобов'язала все чоловіче населення віком від 18 до 55 років брати участь у міській самоохороні [40, 280]. Вони повинні були по черзі декілька разів на місяць згідно зі списками квартальних комітетів взяти участь у нічній охороні своїх кварталів.

29 грудня Катеринославська рада в терміновому випуску газети «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов» повідомила про перемогу збройного повстання і встановлення радянської влади в місті. 3 січня 1918 р. громадськість Катеринослава прийшла на Соборну площу, щоб віддати шану загиблим під час боротьби за владу червоногвардійцям.

Президія Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів 11 січня прийняла рішення про створення радянської міліції «для охорони громадської безпеки і революційного порядку» на чолі з М.І. Хавським. Було звільнено суддівський персонал Катеринославського окружного суду, членів ради присяжних повірених і прокурорського нагляду. Почала працювати слідча комісія при Катеринославському революційному трибуналі у приміщенні колишнього Окружного суду. А у зв'язку з ліквідацією губернського правління, «присутствия», канцелярії губернського комісара та звільненням службовців посталो питання про виплату їм 3-місячного утримання, відсотків надбавки при дорожнечі життя і т. ін. Класовий підхід більшовиків до питання оподаткування населення виявився у збільшенні розмірів податків, які стягувалися із заможних верств населення.

Другий український національний з'їзд Катеринославської губернії, який відбувся 13 січня 1918 р. у місті, схвалив IV Універсал, сподіваючись, що Українські Установчі збори визначать «окончательную форму державного устройства Украины и найдут способ для установления федеративной формы Российской ре-

спублики» [34, 4, 10].

У зв'язку з зайняттям частини території України угорсько-німецькими військами 9 березня 1918 р. з Полтави до міста переїхав український радянський уряд – Народний Секретаріат ЦВК Рад України. Представники уряду розмістилися в готелі «Асторія» і мешкали тут до 24 березня 1918 р. У місті вони підготували і провели II Всеукраїнський з'їзд Рад у приміщенні Зимового театру (тепер театр російської драми ім. М.Горького). Більшість делегатів з'їзду (420 – «за», 290 – «проти») відхилили пропозицію про невизнання Брестського миру і підтримали його підписання, але з неодмінною умовою повного невтручання німців та угорців у внутрішнє життя України. З'їзд згуртував сили України в боротьбі проти австро-угорських та німецьких військ. 23 березня 1918 р. надзвичайний штаб по обороні Катеринослава на чолі з В.К.Аверіним оголосив у місті стан облоги. Сформовані місцеві загони Червоної Армії стримували натиск німців та гайдамаків на підступах до міста і визначених станціях. 1-2 квітня 1918 р. мешканці міста святкували Великдень. Міська Управа в святкові дні забезпечила з 7.30 ранку до 9-ої вечора безперервний рух 2-го трамваю. Це були останні дні перебування при владі більшовиків. А вже наступного дня, 3 квітня 1918 р., о 9 годині 40 хвилин вечора станція Катеринослав була зайнята «україногерманцями», як сповіщала газета «Мысль».

Міська Дума з появою військ (4 квітня) намагалася порозумітись із ними. В той же день о 8 годині 45 хвилин у приміщенні міського самоврядування відбулись переговори з представниками німецького командування та офіцерами австрійської армії. Останні обіцяли не втручатися у внутрішні справи, але наполягали на здачі зброї протягом 2-х діб. На прохання Думи вони погодились, щоб організації міської самоохорони не здавали, а тільки перереєстрували зброю [42, 5 квітня]. Вже опівдні з'явилися і перші накази нової влади. Влада у місті належала і Губернській революційній раді, яка 9 квітня відновила свою діяльність, як вищий орган влади ЦР в губернії. До неї тимчасово перейшли функції губернського комісара УНР до його призначення. А з 1-го травня посаду губернського комісара Катеринославщини зайняв П.Блонський. Головою Ради було обрано І.П.Мазепу. Цілеспрямованість, відданість ідеї національного відродження, вимогливість до інших, скромність – саме ці якості особистості Мазепи дозволили йому згодом обійняти високі державні посади в декількох українських урядах протягом 1919-1920 рр. Заступником Мазепи став П.І.Коробчанський. Всього до Ради було обрано 20 осіб [43, 20 квітня]. Тільки з приходом до влади Катеринославської губернської революційної ради питання про проведення виборів до Українських Установчих зборів у місті було остаточно вирішено.

Ще згідно з III-м Універсалом ЦР вибори до

Українських Установчих зборів призначалися на 27 грудня 1917 р., а їх скликання – на 9 січня 1918 р. У призначений день (27 грудня) вибори у місті відбулися в звичайному порядку, але в другій половині дня ситуація різко змінилася. Розпочалося збройне протистояння між гайдамаками та червоноармійцями. У зв'язку з тим, що пересуватися по місту стало небезпечно для життя, вибори були припинені. Окружна та міська комісії по виборах до Українських Установчих зборів ухвалили перенести вибори на 2 січня 1918 р. Потім за узгодженням з представниками від усіх кандидатських списків (21) було затверджено новий термін виборів по місту – 14-16 січня 1918 р. [31, 15 січня]. Але встановлення радянської влади в Катеринославі (29 грудня 1917 р.) та розгін Всеросійських Установчих зборів унеможливили проведення цих виборів. Згодом Головною комісією по виборах до Українських Установчих зборів було оголошено нову дату їх скликання – 2 лютого, потім – 12 травня 1918 р. [44, 36]. Підготовча робота по виборах у місті не припинялася і велася навіть при несприятливих умовах до квітня 1918 р. Було надруковано 500 примірників кандидатських списків чотирма мовами – українською, російською, польською та єврейською; службовцями комісії складалися відомості про витрати коштів на їх проведення [31, 15 січня]. У місті Катеринославі у виборах до Українських Установчих зборів взяли участь 13,4% виборців, тобто з 145 853 зареєстрованих виборців, участь у виборах взяли 19 606 осіб. З них дійсними міська комісія визнала 19227 голосів, а недійсними – 379 [19, 25, 17 квітня].

Катеринославська виборча округа, як і було визначено, обрала до Установчих зборів 36 депутатів. Згідно з даними Катеринославської окружної виборчої комісії, наданих Головній комісії по виборах, посписку №5 пройшли 22 депутати, №9 – 10 депутатів, №3 (російських есерів) – 2 депутати, №14 (російських громадян німецької національності) – 1 і №15 – 1 [39, 25, 26 квітня]. Майже всі виборчі комісії робили наголос на тому, що вибори до Українських Установчих зборів відбулися при значно меншій активності, ніж вибори до Всеросійських Установчих зборів. Панас Феденко, уродженець Криворіжжя, згадував: «Треба зазначити, що під час виборів до Всеросійської установчої ради, законність ніде не була порушена: народ вірив у силу демократичного правопорядку. Інакше було за виборів до Української установчої ради» [45, 35]. Катеринославська окружна виборча комісія в телеграмі від 13 квітня 1918 р., надісланій до ЦР, наголошувала, що вибори в окрузі відбулися, але абсентеїзм значний. Голосували 40,3 %. І не дивно, бо населення стало більш нервовим, пригніченим, індіферентним, було втомлене кровопролитною війною та великою кількістю різноманітних виборів, які відбулися протягом короткого часу. До того ж, неоднозначну реакцію

населення та зростання недовіри до влади викликало запрошення ЦР угорсько-німецьких військ на територію України

Катеринославська губернська рада урядувала недовго (9 – 29 квітня 1918 р.), бо в Києві стався державний переворот, внаслідок якого ЦР було усунуто від влади і проголошено П.П.Скоропадського гетьманом України. Це відбулося на Всеукраїнському з'їзді або конгресі хліборобів-власників за участю Української народної громади. Того ж дня, 29 квітня, П.П.Скоропадський разом зі своїми прибічниками проголосив Українську державу. Українська Народна республіка припинила своє існування.

Міська Дума, враховуючи досвід своєї роботи в 1917 р., відновила податки та збори на користь міста. Дума інколи, користуючись своєю владою, приймала постанови про обкладення на користь міста вже дозволеної до продажу деякої продукції – з кожної пляшки проданого пива, з кожного відра меду (3 крб.).

Соціалістична модернізація країни й міста проводилася на засадах докорінної перебудови економічної, соціальної та політичної системи. В структурі населення Дніпропетровська постійно зростала кількість робітників, передусім, за рахунок селянства.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА: ВІД ВІДБУДОВИ ДО ПЕРЕБУДОВИ (1945-1991 рр.)

З самого початку свого панування КПРС, а точніше її верхівка, так звана номенклатура, прагнула будь-якою ціною зберегти той режим, за яким їй були підпорядковані всі без винятку сфери життя суспільства, зокрема міської громади як його важливого осередку. Будь-яка політична акція і будь-який прояв громадської активності мусили відбуватися за вказівкою або принаймні за згодою партійних органів. Здавалося, що в такій суспільній атмосфері ніколи не з'явиться живим паросткам інакودумства, свободи і національної ідеї. За традицією, що складалася, жителі Дніпропетровська, як і всі радянські люди, мали нагоду виявити свою лояльність режиму і відданість «справі партії» принаймні двічі на рік – 1 Травня, яке відзначалося в календарі як День міжнародної солідарності трудящих, та 7 листопада, коли в Країні Рад святкувалася річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Кожного разу, як повідомлялося в засобах масової інформації, вибори в місті відбувалися «в атмосфері нечуваного політичного і трудового піднесення», «в обстановах, коли всі дніпропетровці, натхнені рішеннями з'їзду КПРС (вказувався порядковий номер чергового партійного форуму), здійснюють заповітну мрію людства – будують комуністичне суспільство» і т.д. і т.п. «Дніпропетровці йшли на виборчі дільниці, – повідомляв у своєму виступі на сесії

міськради у 1977 році перший секретар міськкому партії В.П.Ошко, – сповнені гордості за величезні досягнення радянської країни, за щастя бути її громадянами» [49, ф. 416, оп. 2, спр. 1991, 10]. На підтвердження подібних декларацій наводилися дані, що мали засвідчити небачену в «країнах капіталу» громадську активність людей: у виборах брали участь не менш ніж 99,99% громадян міста. До Верховної Ради СРСР обрані від міста усі 4 кандидати в депутати, до Верховної Ради УРСР – усі 8 кандидатів, до обласної ради – 81 кандидат, до місцевих рад – 2253 особи. Причому свою довіру кандидатам висловлювало начебто чимраз більше громадян. Так, якщо у 1963 році, за офіційним повідомленням, за кандидатів до Верховної Ради СРСР віддали свої голоси 99,6% дніпропетровських виборців, то в 1977 році – вже 99,97%. Отже, далі й підвищувати громадську активність і громадянську свідомість дніпропетровців уже було нікуди. Насправді результати виборів свідчили саме про байдужість громадян, про їх побоювання ускладнити відносини з владою у випадку «неправильного» голосування. Щоправда, більшість людей охоче йшли на виборчі дільниці, та ще й воліли прийти якомога раніше. Адже тут зазвичай діяли буфети зі смачними стравами, де можна було почастикувати з сусідами та приятелями. Вибори у нас були не стільки формуванням органів влади, скільки специфічною формою народного гуляння. Вибори були безальтернативними. Списки кандидатів заздалегідь складалися і узгоджувалися в партійних органах. Усі кандидати в депутати обов'язково «обиралися» депутатами. Відтак депутатами ставали лише угодні владі й режимові люди. Склад депутатського корпусу теж ретельно підбирався апаратниками за статтю, соціальним станом, родом занять, освітою, віком, національністю тощо з тим, щоб в органах влади була представлена кожна соціальна група. Так, з 500 депутатів Дніпропетровської міської ради, обраної в березні 1977 року, було 259 чоловіків і 241 жінка, 235 членів КПРС і 265 безпартійних, серед яких 106 комсомольців. Робітники, ясна річ, становили в міськраді більшість – 344 особи, адже робітничий клас вважався провідною силою радянського суспільства. Службовців обрали, відповідно, 156 осіб, у тому числі 35 керівників і спеціалістів підприємств і організацій промислового виробництва, будівництва, транспорту та зв'язку, 29 працівників радянських і 24 партійних органів. Науку представляли 17, освіту і охорону здоров'я – 9, культуру, літературу, мистецтво – 8 депутатів. Не забули й про торгівлю і громадський побут – зазначені галузі уособлювали 11 депутатів. Особливо точно відбивався в міськраді національний склад населення міста: українців з них було 363, росіян – 124, інших – 13 осіб. Через великий прошарок серед депутатів представників робітничого класу вищу і неповну вищу освіту мала лише третина депутатів, інші

були із середньою освітою [49, ф. 416, оп. 2, спр. 199]. Очевидно, для того, щоб майже автоматично ухвалювати рішення вищестоящих інстанцій, високий рівень освіченості вважався зайвим. В міру своїх сил і відповідно до можливостей, яку надавала їм посада, вони робили добро місту і своїм виборцям – займалися благоустроєм міста, розвитком його соціальної інфраструктури, клопотали за надання людям квартир і пільг, розглядали скарги. Було також чимало депутатів, для яких депутатський значок був лише додатком до їхніх керівних посад у партійних та радянських органах. Та й взагалі міська рада, як, до речі, і вся система радянської влади, виконувала по суті декоративну роль у державі, де реальна влада належала партійній верхівці. Водночас, відсторонюючи громадян, зокрема депутатів, від реального самоврядування, партійні органи наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років ініціювали створення всіляких самодіяльних формувань, що мало засвідчити «торжество радянської демократії» в умовах «розгорнутого» комуністичного будівництва: квартальних, вуличних та будинкових комітетів, жіночих рад, товариських судів, комісій сприяння сім'ї та школі, батьківських комітетів, добровільних народних дружин тощо.

У 1964 році в Дніпропетровську нараховувалося, за даними міськвиконкому, 2298 громадських самодіяльних формувань, у складі яких налічувалося близько 90 тис. активістів. Щорічно чисельність формувань зростала. Так, якщо на початку 1960-х років діяли 322 вуличних і квартальних комітетів, то на початку 1970-х років – вже 518. Крім того, ще з'явилися громадські ради мікрорайонів, які стали з'єднуючими ланками між вуличними комітетами і райвиконками. Деякі самодіяльні формування відіграли певну корисну роль у залученні населення до благоустрою, озеленення дворів, ремонту під'їздів, розвитку інфраструктури мікрорайонів і житлових масивів. Якщо в 1959 році в місті нараховувалося 22 тис. народних дружинників, то в 1965 році – вже 50 тис. У 1970 році діяли 290 ДНД, у складі яких налічувалося понад 80 тис. дружинників. Щоправда, більшість з них погоджувалася йти на чергування лише заради додаткових днів до чергової відпустки на виробництві.

Під впливом XX з'їзду КПРС, в роки так званої «хрущовської відлиги», серед міської інтелігенції та студентської молоді посилюється критичне ставлення до внутрішньої та зовнішньої політики КПРС, зростає розчарування в соціалістичних ціностях.

З приходом до керівництва КПРС у 1985 році М.С.Горбачова в СРСР розпочалася політична перебудова, що, зокрема, привело до виникнення так званих неформальних самодіяльних організацій та об'єднань, масових громадських рухів, а згодом до створення багатопартійної системи. Скориставшись деякою лібералізацією режиму,

влітку 1988 року в місті почала легально діяти філія Української гелсінської спілки (УГС), до якої входили дніпропетровські правозахисники – І.Сокульський, В.Забігай, П.Розумний, Ф.Куліш. Після того, як у квітні 1990 року на основі УГС була створена Українська республіканська партія (УРП), ця філія стала першим у місті партійним осередком, відверто опозиційним до КПРС. Одночасно в Дніпропетровську з ініціативи групи письменників і журналістів – В.Заремби, С.Довгаля, І.Рибалки та ін. – створюється Товариство української мови ім. Д.І.Яворницького. Хоча своїм основним завданням організація й визначала просвітницьку діяльність, сприяння відродженню національної культури, однак на практиці діяльність товариства була дуже політизованою, про що, зокрема, свідчила активна, хоча й малоуспішна участь організації в усіх виборчих кампаніях.

На початку 1989 року у зв'язку з висуненням кандидатів у народні депутати СРСР група молодих учених, робітників, студентів за прикладом своїх однодумців у Москві, Києві, Львові та ін. містах, заснувала міське суспільно-політичне об'єднання виборців. Основними завданнями «Вибору» (таку назву отримало об'єднання) стали сприяння розвитку громадської самосвідомості населення міста, організація взаємодії між депутатами і виборцями, здійснення громадського контролю, виконання депутатами своїх передвиборних програм і наказів виборців. Однак на практиці більш успішною була діяльність «Вибору» в період виборчих кампаній по агітації за кандидатів у депутати від демократичного табору і контрагітація проти висуваних від владних структур.

З літа 1989 року на провідну роль у громадському житті міста починає претендувати осередок Народного руху України за перебудову. Таку назву мала масова політична організація, з ініціативою створення якої в жовтні 1988 року виступила Спілка письменників України. На перших порах у Русі об'єдналися представники різних політичних партій – від комуністично-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що стояли на позиціях антикомунізму. Всупереч слушним пропозиціям окремих комуністів щодо необхідності налагодити співробітництво з Рухом, партійні консерватори воліли проводити по відношенню до цієї організації політику жорсткої конфронтації. Особливо в цьому відношенні відзначалася дніпропетровська компартійна номенклатура, під тиском якої міськрада прийняла постанову про заборону на проведення крайової установчої конференції Народного руху України за перебудову.

Влада поступово втрачала авторитет і важелі контролю за розвитком політичних подій у місті. Рухівці просто проігнорували рішення міської ради. Крайова установча конференція Народного руху за перебудову відбулася в Дніпропетровську в середині 1989 року. Її делегати представляли

близько 600 прихильників Руху. На конференції було обрано керівництво крайової організації, до складу якої увійшли І.Шулик, І.Сокульський, Г.Сахаров та ін. Були засновані друковані органи – газети «Жорна» і «Придніпровець», обрані делегати, в тому числі 18 від обласного центру, на установчий з'їзд Народного руху. На з'їзді, що відбувся у вересні цього року в Києві, позицію дніпропетровської делегації висловив у своєму виступі народний депутат СРСР

С.Конев, котрий закликав учасників форуму боротися за усунення від влади представників «номенклатурно-родинних кланів», «манкуртів», «злочинців Чорнобиля» [49, ф.19, оп.95, спр. 51, 49].

Головними завданнями Руху стало не тільки відновлення державної незалежності України, але й відсторонення КПРС від влади, що уявлялося запорукою справжнього народовладдя і розвитку української нації.

Незважаючи на постійні твердження комуністичних ідеологів про те, що КПРС є партією робітничого класу і уособлює його інтереси, вона більше притягувала до себе службовців і частину інтелігентів, яким членство в партії відкривало можливості кар'єрного росту. Щодо робітників, то більшість з них давно вже не поспішала стати членами КПРС й дещо скептично ставилася до комуністичної пропаганди. Стрімке погіршення соціально-економічного становища, перш за все дефіцит товарів повсякденного попиту і продуктів харчування в країні й, зокрема, в нашому місті, привели до посилення антикомуністичних настроїв у трудових колективах Дніпропетровська.

Вибори до Верховної Ради України і місцевих рад народних депутатів, що відбулися в березні 1990 року, стали першою серйозною пробою сил для нових політичних об'єднань і угруповань. Незважаючи на звичку населення віддавати свої голоси за тих, кого висунули і підтримують владні структури, опозиції вдалося-таки вибороти на деяких округах депутатські мандати. Зокрема, депутатом Верховної Ради України став прихильник «Демплатформи» В.Сметанін, депутатом обласної ради – В.Батурін. Лідери «Вибору» – В.Шабалін і С.Хорошкін були обрані депутатами міськради.

На відміну від минулих років, коли вибори були безальтернативними і депутатський мандат могли отримати виключно представники так званого блоку комуністів та безпартійних, тобто висуваних до влади, на виборах 1990 року в умовах зародження багатопартійності до нового складу Дніпропетровської міської Ради народних депутатів увійшли понад 30 осіб від демократичних сил. Офіційно про небачену до цього часу подію в історії «радянського народовладдя» було повідомлено у зверненні міськвиконкому лише у вересні, коли вже стало неможливим приховати протистояння між демократичною депутатською групою і прокомуністичною більшістю. Партійні

органи ще продовжували керувати містом. Однак вони поступово втрачали не тільки авторитет серед населення, але й свою основу, соціальну базу. Якщо у 1989 році міська партійна організація нараховувала близько ста тисяч членів, то влітку 1991 року – лише 81 тис. Інші вийшли з партії. Природно, що й тих «бійців партії», що поки залишалися в її лавах, цілком вистачило б, щоб протистояти будьякій опозиції. Очевидно, найбільшою неприємністю для партійного керівництва було те, що з партії почали масово виходити працівники сфери матеріального виробництва, представники робітничого класу.

У ситуації, що склалася, комуністична більшість у Верховній Раді України, бажаючи й далі залишатися коло керма влади, визнала для себе за краще приєднатися до національно-демократичних сил, які наполягали на виході України із складу СРСР. Скликана 24 серпня 1991 року позачергова сесія Верховної Ради України, розглянувши питання про політичну ситуацію в Україні, прийняла «Акт проголошення незалежності України». На Всеукраїнському референдумі, що відбувся 1 грудня цього ж року, доленосне рішення українського парламенту дістало схвалення переважної більшості дніпропетровців. Так само, як і всього українського народу. Отже, як видно на прикладі Дніпропетровська, невдала спроба державного перевороту в Москві не спричинила, а лише прискорила розпад СРСР, руйнацію радянської моделі соціалізму, утворення незалежної Української демократичної держави. Тоталітарний режим протягом багатьох років убивав у людей їх політичну енергію і національну гідність. Він хотів бачити їх байдужими і пасивними, «гвинтиками» системи. Однак, як виявилось, зробив такими лише тих, хто міг виступити на його захист, зокрема членів КПРС. Натомість він виховав стійкість, мужність і громадську активність у людей, які жадали відстоювати ідеї демократії й української незалежності. Тим самим привів їх до перемоги, а себе – до самознищення.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. відкрило принципово новий етап у житті Дніпропетровська та його мешканців. Незадовго перед тим, у 1987 р., місто стало відкритим, тобто вільним для міжнародних контактів, що, в свою чергу, суттєво актуалізувало питання подолання наслідків його «закритості». Адже нормальне функціонування та стабільний поступ міста в європейському економічному та культурному просторі можливі, коли таке місто є, передусім, центром обміну – економічного, наукового, політичного, культурного.

На рубежі 1980 – початку 1990-х рр. розпочався далеко непростий, багато в чому болісний про-

цес осмислення пройденого, самоусвідомлення, самоутвердження. Здійснювалися перші кроки тернистим шляхом трансформації від командно-адміністративної системи до демократії, ринкової моделі господарювання, формування правової держави, громадянського суспільства. Півтора десятиріччя життя в нових умовах – це невеликий відрізок часу, щоб осягнути його з повною глибиною і винести мудрі уроки з такого недалекого, але вже минулого наших співвітчизників.

Події 19-21 серпня 1991 р. у Москві, пов'язані зі спробою утворення антиконституційного вищого органу державної влади та управління – «ГКЧП» і введення режиму надзвичайного стану на території СРСР, мешканці Дніпропетровська зустріли насторожено, але якихось акцій на підтримку тих чи інших сил не було. Позиція партійної і радянської влади як області, так і міста виглядала вичікувальною. Певний вплив на настрої людей справила заспокійлива промова-звернення Голови Верховної Ради України Л.М.Кравчука. Неоднозначною була й реакція на заборону Президією Верховної Ради України діяльності Компартії України. Між тим поволі приходило розуміння того, що місто живе вже в новій державі, новому світоустрої, а відтак – люди зивкали й до нової організації влади, у структурі якої почало розвиватися місцеве самоврядування.

Фактичне становлення місцевого самоврядування в Україні, у широкому розумінні цього слова, почалося після обрання депутатів Верховної Ради Української РСР та місцевих Рад народних депутатів у березні 1990 р. Вибори проходили за новим Законом УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів УРСР» від 27 жовтня 1989 р. Вони привели до депутатського корпусу багато нових людей, для яких була неприйнятною комуністична система державно-партійного керівництва органами місцевої влади. Щоправда, й після цих виборів більшість місцевих рад все-таки залишалися за своїм складом комуністичними (бо основу депутатського корпусу складали члени КПУ), проте в багатьох місцях місцеві ради вже мали у своєму складі численні демократичні депутатські групи. Такі групи з'явилися і серед 250 депутатів Дніпропетровської міської ради народних депутатів. Відсутність на той час в Україні демократичного правового регулювання проблем функціонування місцевого самоврядування, а також брак досвіду у нового місцевого керівництва часто приводили до прийняття рішень, які виходили за межі компетенції місцевих рад і входили в суперечність з інтересами місцевої влади інших рівнів, а інколи і з державними інтересами.

В умовах розгортання соціально-політичної кризи Комуністична партія вживала певних заходів з метою збереження контролю за ситуацією на місцях. Уже новообраними союзниками органами був прийнятий документ, покликаний забезпечити партійне керівництво місцевими

радами – постанова Президії Верховної Ради СРСР «Про орієнтовне положення щодо голів та президій місцевих Рад народних депутатів» від 20 жовтня 1989 р. Зміст цих рішень впливав із існуючої конструкції місцевої влади, що склалася на початок 1990р. На кожному рівні адміністративно-територіального поділу діяли відповідні ради та партійні комітети. Ради обирали голову виконкому, і саме він був ключовою посадовою особою адміністративно-територіальної одиниці. В той же час поряд існувала паралельна структура влади партійної на чолі з відповідним першим секретарем. Саме в цій другій структурі концентрувалася реальна влада. Центральні органи КПРС зробили спробу надати законності місцевому партійному керівництву. Так з'явилася ідея поєднання в одній особі посади першого секретаря відповідного партійного комітету і вищої посадової особи місцевої влади. Була використана компромісна схема утворення в місцевих радах двох посад: голови ради та голови виконкому. У Дніпропетровській міській Раді народних депутатів посаду голови виконкому у 1989 – 1991 роках обіймав В.Пустовойтенко. У 1990 – 1991 роках відповідно до вищезазначеної постанови головою Ради був обраний В.Яцуба.

Значний поштовх подальшому розвитку місцевого самоврядування дало прийняття Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» 7 грудня 1990 р. Тим самим в Україні, вперше серед республік тодішнього СРСР, відкривався шлях до створення правової бази впровадження і розвитку системи місцевого самоврядування. Це був прогресивний на той час закон, хоч і містив у собі чимало суперечностей. Найважливішою з них було штучне поєднання двох несумісних понять. З одного боку, вводилося поняття «місцеве самоврядування», але з іншого – органи самоврядування були віднесені до категорії «державних органів». Незважаючи на юридичні неузгодженості із загальноприйнятими в Європі нормами, що регулюють місцеве самоврядування і визначають його саме як недержавний і автономний від державного втручання інститут самоорганізації населення, у цьому законі був повернутий до вжитку сам термін «місцеве самоврядування», було визначено основні принципи, на яких будується місцеве самоврядування, у тому числі «самостійність і незалежність Рад народних депутатів у межах своїх повноважень у вирішенні питань місцевого значення; економічної і фінансової самостійності території; самофінансування і самозабезпечення; оптимальної децентралізації». Не випадково день ухвалення означеного закону (7 грудня) вважається днем відродження місцевого самоврядування в Україні і відзначається як державне свято.

Наприкінці 1991 року, після заборони КПРС, єдиним головою органу місцевого самоврядування у Дніпропетровську – міської Ради народних депутатів – став В.Пустовойтенко. У зв'язку з переходом його в 1993 році на роботу

в Кабінет Міністрів України на цю посаду на альтернативній основі депутати міської Ради обрали В.Меркушова. Перші вибори керівника міста всіма виборцями Дніпропетровська відбулись у червні 1994 року – у напруженій боротьбі переміг М.Швець. Після прийняття в 1997 році Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» посада голови Дніпропетровської міської Ради народних депутатів була змінена на міського голову, що означало розширення повноважень головної посадової особи місцевого самоврядування у місті. Вже як Дніпропетровський міський голова М.Швець був переобраний на цю посаду абсолютною більшістю виборців міста у березні 1998 року. 27 квітня 1999 року Президент України призначив М.Швеця на посаду голови Дніпропетровської облдержадміністрації, а виконуючим обов'язки міського голови став його перший заступник І.Куліченко. На позачергових виборах 30 січня 2000 року І.Куліченко був обраний міським головою зі значною перевагою – 81% виборців віддали йому свої голоси. Впевненою була його перемога й на наступних чергових виборах у 2002 та 2006 роках.

Суспільно-політичне життя у місті в ці роки розвивалося хвилеподібно, причому кожний його сплеск викликався різними причинами. Ясна річ, що воно помітно активізувалося наприкінці 1991 року, коли проходила виборча президентська кампанія, підготовка та проведення 1 грудня Всеукраїнського референдуму з легітимізації Акту незалежності. Більшість дніпропетровців підтримала цей історичний документ та обрала Л.Кравчука Президентом держави. Друга хвиля значних соціальних потрясінь була стимульована сумновідомою епопеєю з трастами 1994 – 1997 років. Безконтрольна діяльність фінансових спекулянтів призвела до втрати довірливими громадянами, що звикли до опіки з боку держави, величезних заощаджень. На базі соціального протесту ошуканих вкладників виникли масові рухи громадян, які від влади вимагали повернення вкладів. З цією метою були створені 5 громадських комітетів, які намагались організувати постраждалих громадян. У 1995 році масові заходи вкладників проходили щотижня. Іноді загальна кількість учасників акцій – мітингів та демонстрацій – сягала більше 50 000 осіб. Третя, могутня хвиля протесту піднялась на президентських виборах у 2004 році. Проте в Дніпропетровську напруженість політичного протистояння була значно меншою, ніж у багатьох інших великих містах країни. Слід відзначити, що стабільна соціально-політична ситуація у місті, не тільки під час «помаранчевої революції», а й упродовж всього цього періоду, у значній мірі була пов'язана із впливовістю та згуртованістю представників регіональної влади.

Взагалі, якщо говорити про дніпропетровську еліту наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст., то вона не тільки зберегла, а й посилила свій

вплив у керівництві державою – тепер неза-
лежною Україною. Існували певні історичні
передумови для виникнення репутації міста як
«кузні кадрів» для державного істеблішменту
України. Дніпропетровськ у другій половині ХХ
ст. відігравав специфічну роль в історії країни,
будучи «потужним джерелом адміністративно-
управлінських кадрів, котрі займали ключові
пости в державному управлінні СРСР та УРСР»
[50, 163]. Цікавий факт: у 1990 р. за розпоряд-
женням М.Горбачова сектор, що видав питаннями
України в оргвідділі ЦК КПРС, провів спеціальне
дослідження, яке показало, що 53% кадрового
складу української виконавчої влади становили
дніпропетровці [51, 241]. Дніпропетровській
еліті вдалося досить швидко пройти ментальну й
інституційну кризи початку 1990-х рр. За влуч-
ним висловом аналітиків, «засвоєння ідеології
української державності не склало особливих
труднощів для тих людей, котрі завжди були
державниками» [50, 163]. Пізніше, в середині
1990-х рр., нова генерація дніпропетровських

управлінців підкорила вершину вітчизняного
політикуму. Серед тих, хто опинився тоді на
владному українському Олімпі, пальма першості
належить колишньому генеральному директо-
ру ВО «Південмаш» Л.Кучмі, котрий обирався
Прем'єр-міністром (1992 – 1993) і двічі – Прези-
дентом України (1994 – 2005). Призначення на
високі урядові посади В.Горбуліна, П.Лазаренка,
В.Пустовойтенка, В.Яцуби, Л.Деркача, Л.Бородича,
В.Кузнецова та інших помітно зміцнили статус
Дніпропетровська як одного з найвпливовіших
політичних центрів України. Протягом 1991 –
2005-х рр. Дніпропетровці жваво відгукувались на
політичні події в країні. Звичайно, політичні про-
цеси, що відбувались у Дніпропетровську в цей час,
не завжди безпосередньо впливали на повсякденне
життя міста, його

економічну і соціальну інфраструктуру. Але
пошук нових моделей державного управління,
ефективних форм місцевого самоврядування
був все-таки першочерговою умовою проведення
назрілих економічних реформ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лазебник В.И. Екатеринославский городской голова // Грани. 1998. № 2.
2. Лазебник В.И. Екатеринославское купечество и его роль в истории города (1780-1918 гг.) // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1.
3. О гербе городу Екатеринославу. 1804 г. // РДІА. Ф. 1286. Оп. 1. Спр. 258.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е: В 45 т. – СПб., 1830.
5. Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1874. – Собр. 2. – Т.45. № 48498. – С.822-839.
6. ДАДО. – Ф. Р-1684, оп. 2, спр. 447.
7. Там же. Спр. 449.
8. Там же. Спр. 459.
9. Там же. Спр. 460.
10. Там же. Спр. 461.
11. Там же. Спр. 462.
12. ДАДО. – Ф. Р-1684, Катеринославська міська дума, оп. 2, спр. 628.
13. Днепр. – Екатеринослав, 1884. № 23-144.
14. Екатеринославские губернские ведомости. – Екатеринослав, 1865. № 9, 24, 25, 41, 43, 50.
15. Екатеринославский листок. – Екатеринослав, 1882. № 1, 6, 29, 50, 52, 54, 16, 21.
16. Там же. 1883. № 6, 82, 115, 117, 116, 91.
17. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 1287, Міністерство внутрішніх справ. Оп. 30, спр. 1285
18. Там же. Спр. 1286.
19. Там же. Спр. 1233.
20. ДАДО. – Ф. Р-1684, Катеринославська міська дума, оп. 2, спр. 624.
21. ДАДО. – План Троїцького базару г. Катеринослава. – 1880г.
22. Журналы Екатеринославской городской думы за 1879 год. – Екатеринослав, 1888.
23. Там же. 1890 г.
24. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за 25 лет его существования. 1875 – 1900 гг. – Екатеринослав, 1901.
25. Обзоры Екатеринославской губернии. Приложения ко Всеподаннейшим отчетам Екатеринославских губернаторов. 1879 – 1890 гг. – Екатеринослав, 1879 – 1890.
26. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 1287, Міністерство внутрішніх справ. Оп. 38. Спр. 1284.
27. Там же. Спр. 1928. ч. I.
28. Там же. Спр. 1233.
29. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001.
30. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Дніпропетровськ, 2001.
31. Вісті головної комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР. – 1918. – №12.
32. Голос солдата (Екатеринослав). – 1917.
33. Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава у боротьбі за владу Рад. – Д., 1933.
34. ДАДО. – Ф. 24. – оп.1. – спр. 253.
35. Там же, спр. 400.
36. ДАДО. – Ф. 469. – оп.1. – спр. 24.
37. ДІМ. КП – 58612, Арх. – 624.
38. ДІМ. КП – 128706, Арх. – 1576.
39. ДІМ. КП – 132683, Арх. – 43398.
40. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – Екатеринослав. – 1918. – №3-4.
41. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1998.
42. Мысль (Екатеринослав). – 1918.
43. Народне життя (Катеринослав). – 1918.
44. Сторінки історії України: нариси, статті. – Д., 1992.
45. Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України. – Лондон, 1954.
46. ЦДАВОВ України. – Ф. 1115 – оп.1 – спр. 32.
47. Чабан М.П. Січеславці в Центральній Раді. – Д., 2000.
48. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1864.
49. Державний архів Дніпропетровської області.
50. Днепропетровск в зеркале общественного мнения /Под ред. Сурмина Ю.П. – Д., 2002.
51. Дніпропетровськ: віхи історії: Навч. посіб. /Упоряд. А.Г. Волебрух, С.А. Квітка; Редкол.: С.А. Квітка (гол. ред.) та ін. – Д., 2001. – 256 с.